

Urząd kierownika duchowego w wyższym seminarium duchownym

Papież Jan Paweł II w posynodalnej adhortacji apostolskiej *Pastores dabo vobis* pisał, że „wspólnota wychowawcza seminarium jest skupiona wokół osób odpowiedzialnych za formację: rektora, kierownika lub ojca duchownego, przełożonych i wykładowców. Wszyscy oni powinni czuć się ściśle złączeni z biskupem, którego reprezentują z różnych tytułów i w różny sposób, winni też szczerze i z przekonaniem współpracować z sobą w duchu wzajemnej komunii. Jedność wychowawców nie tylko umożliwia odpowiednią realizację programu, ale przede wszystkim jest dla przyszłych kapłanów budującym przykładem i konkretnym wprowadzeniem we wspólnotę kościelną, stanowiącą fundamentalną wartość życia chrześcijańskiego i posługi duszpasterskiej”¹.

Jednym z wychowawców alumnów jest kierownik lub ojciec duchowny², odpowiedzialny za szeroko pojętą formację duchową. Jest to urząd niezwykle istotny, gdyż od niego w dużej mierze będzie zależała jakość posługi przyszłych prezbiterów.

Przedmiotem naszego zainteresowania będzie zagadnienie urzędu kierownika duchowego w wyższym seminarium duchownym. Najpierw zwrócę uwagę na sprawę konieczności urzędu kierownika duchowego w wyższym seminarium duchownym, następnie podejmę próbę ukazania kwalifikacji i formacji ojca duchownego, wreszcie omówię zagadnienie zadań wymienionego prezbitera.

¹ Ioannes Paulus PP. II, Adhortatio apostolica postsynodalis *Pastores dabo vobis*, 25.03.1992, nr 66, „Acta Apostolicae Sedis” [dalej: AAS] 84 (1992), s. 657-804, tekst polski: Posynodalna adhortacja apostolska *Pastores dabo vobis* Ojca Świętego Jana Pawła II do biskupów, do duchowieństwa i wiernych o formacji kapłanów we współczesnym świecie [dalej: PDV], Wrocław 1995.

² W polskich seminariach kierownik duchowy nazywa się ojcem duchownym.

1. Konieczność urzędu kierownika w wyższym seminarium duchownym

Urząd kierownika duchowego ma swoją historię. Nie od razu – bowiem dopiero wraz z dekretem Soboru Trydenckiego o tworzeniu seminariów duchownych³ – powstała funkcja ojca duchownego. Chociaż wybitni wychowawcy duchowieństwa, jak: św. Karol Boromeusz (†1584), św. Wincenty a Paulo (†1660), św. Alfons Liguori (†1787), ukazują potrzebę istnienia kierownika sumienia, przeważnie jednak utożsamiają go ze spowiednikiem.

Szczegółne zasługi w kwestii powstania urzędu ojca duchownego w seminarium ma św. Ignacy Loyola (†1556), który jeszcze przed ogłoszeniem dekretu soborowego o kształceniu kleru w osobnych szkołach, zakłada w Rzymie w 1552 roku Kolegium Niemieckie (*Germanicum*) i nadaje mu regulamin przewidujący już stanowisko kierownika duchownego. Miał to być kapłan, który by specjalnie służył alumnom w rozwijaniu przez nich życia wewnętrznego.

Niektórzy autorzy widzą w św. Karolu Boromeuszu twórcę urzędu ojca duchownego w seminariach. W instrukcjach dotyczących wychowania alumnów wydanych przez niego w roku 1580, między innymi, jest mowa o obowiązkach spowiednika (nie spowiedników), stąd wnioskuje, że św. Karol miał na myśli jednego głównego spowiednika seminarium, którego potem prawodawstwo nazwało ojcem duchownym.

W Polsce ze stanowiskiem ojca duchownego spotykamy się dopiero na początku XIX wieku. Pierwszym polskim ojcem duchownym był ks. Feliks Sobastyański, który objął swe stanowisko w lwowskim seminarium 1 listopada 1817 roku⁴.

3 „Dlatego święty sobór postanawia, aby przy poszczególnych kościołach katedralnych, metropolitalnych i w zależnych od nich większych kościołach ustanawiane były, w pobliżu tych kościołów (albo w innym odpowiednim miejscu, wybranym przez biskupa stosownie do możliwości i rozmiarów diecezji) kolegia dla młodych ludzi z danego miasta i diecezji albo danego kraju, jeżeli ich liczba jest niewielka. Tam mają być utrzymywani, nauczani zasad religii oraz kształceni w dziedzinie dyscypliny kościelnej” (tekst łaciński: *Concilium Oecumenicum Tridentinum, Decreto Cum adolescentium, sessione XXIII, can. 18 de ref.*, [w:] *Conciliorum Oecumenicorum Decreta*, Bologna 1991, s. 750, tekst polski: *Dokumenty soborów powszechnych. Tekst łaciński i polski, tom IV (1511–1870), Lateran V, Trydent, Watykan I*, układ i opracowanie A. Baron, H. Pietras, Kraków 2004, s. 705–713); por. G. Brugnotto, *Il seminario maggiore: autentica comunità ecclesiale. Annotazioni teologico-canonistiche*, „Quaderni di diritto ecclesiale” 14 (2001) nr 3, s. 228.

4 Por. I. Ziembicki, *Rola ojca duchowego w Seminarium*, „Studia Sandomierskie” 1 (1980), s. 235–236.

Kanon 239 § 2 kodeksu prawa kanonicznego [dalej: KPK] z 1983 roku przewiduje, że „w każdym seminarium powinien być przynajmniej jeden kierownik duchowy, z pozostawieniem jednak alumnom swobody udania się do innych kapłanów, wyznaczonych przez biskupa do tego zadania”. Tak więc prawodawca wyraźnie postanawia, że w każdym seminarium powinien być przynajmniej jeden *director spiritus*⁵.

Francesco Coccopalmerio w kwestii liczby kierowników duchowych w seminarium bierze pod uwagę trzy możliwości.

a) Jeśli wspólnota seminaryjna jest podzielona (np. na kurs teologii i filozofii, dwulecie i czterolecie albo trzy dwulecia), biskup będzie mógł ustanowić dwu albo więcej ojców duchownych, każdego do konkretnej wspólnoty; alumni należący do wspólnoty będą mogli jednak zwracać się do kierownika duchowego innej wspólnoty, aby prosić o spowiedź i kierownictwo sumienia. Oczywiście nie jedynie o spowiedź, ponieważ w tym przypadku norma byłaby ewidentnie nieużyteczna, gdyż kan. 240 § 1 gwarantuje alumnom zwracanie się o spowiedź do spowiedników zwyczajnych i nadzwyczajnych.

b) Jeśli wspólnota jest niepodzielona (np. gdy jest niewielka), będzie wyznaczony tylko jeden *director spiritus* dla całej wspólnoty; biskup jednak będzie mógł wyznaczyć *altri sacerdoti*, do których alumni będą mogli się zwracać o spowiedź i kierownictwo sumienia. Tacy kapłani będą mogli być nazywani ojcami duchowymi poszczególnych osób.

c) Pozostaje jeszcze inna możliwość w przypadku, gdy wspólnota klerycka jest podzielona i posługuje w niej więcej niż jeden ojciec duchowny (każdy dla konkretnej części wspólnoty). Można w takiej sytuacji wyznaczyć, oprócz wymienionych, innych kierowników duchownych, którzy będą prowadzić pojedyncze osoby. Tacy kapłani – ojcowie duchowni – mogliby zostać wybrani przez biskupa także spośród samych wykładowców (profesorów) seminarium, jak to sugeruje historia redakcji kan. 239 § 2⁶.

Należy podkreślić, że wspomnianego ojca duchownego nie można mylić z kierownikiem życia duchowego poszczególnych kleryków z kan. 246 § 4, jakkolwiek obie te funkcje mogą się w praktyce pokrywać ze sobą⁷. Nie można też kierownika

⁵ Por. G. Brugnotto, *Il seminario maggiore...*, dz. cyt., s. 241; por. D. Cito, *Annotazioni canonistiche in tema di seminari maggiori*, „*Ius Ecclesiae*” 7 (1995) nr 1, s. 270.

⁶ Por. F. Coccopalmerio, *La formazione al ministero ordinato*, „*Quaderni di diritto ecclesiale*” 14 (1990) nr 1, s. 13.

⁷ Por. D. Cito, *Comentario al can. 239*, [w:] *Comentario exegético al Código de Derecho Canónico*, ed. A. Marzoa, J. Miras, R. Rodríguez-Ocaña, t. 2, cz. II, Pamplona 1996², s. 234; zob. T. Rincón-

duchowego utożsamiać ze spowiednikami, o których traktuje kan. 240 § 1⁸, chociaż często zdarza się, że ojciec duchowny jest dla wielu alumnów jednocześnie spowiednikiem zwyczajnym lub nadzwyczajnym.

Kodeks nie definiuje urzędu kierownika duchowego, ale właśnie ta konstatacja skłania do spontanicznego wniosku, iż prawodawca zakłada ten urząd jako znany, to znaczy przyjmuje z pewnością funkcję kierownika duchowego jako istniejącą w praktyce, co pośrednio potwierdza jej obowiązkowość w każdym seminarium⁹.

Godne uwagi jest stwierdzenie, że problematyka formacji duchowieństwa w systematyce kodeksowej została zamieszczona w księdze II KPK *Lud Boży* w rozdziale *Kształcenie duchowieństwa* (kan. 232–264). Odnowiony kodeks traktuje bowiem formację alumnów w sposób całościowy (integralny), biorąc pod uwagę nie tylko formację intelektualno-doktrynalną, ale także duchowo-dyscyplinarną i duszpasterską. Stąd umieszcza kanony o *Kształceniu duchowieństwa* nie w księdze III *Funkcja nauczycielska Kościoła* (jak to miało miejsce w poprzednim kodeksie w ramach ogólnej tematyki zatytułowanej „De magisterio ecclesiastico”¹⁰), ale w księdze II *Lud Boży*¹¹. Wskazuje to także na konieczność formacji duchowej w całościowym przygotowaniu przyszłych kapłanów, a w konsekwencji pośrednio mówi o istnieniu urzędu ojca duchownego.

Według kan. 1358 KPK z 1917 roku w każdym seminarium powinien być kierownik duchowy. Na temat urzędu ojca duchownego dawny kodeks wypowiada się także w kan. 1360 § 1, gdzie wymienia się jego przymioty.

O konieczności kierownika duchowego w seminarium przypominał Pius XI w encyklice *Ad catholici sacerdotii*, gdzie pisał: „nad tą selekcją (zgłaszających się kandydatów) czuwać winni wedle sił wszyscy wychowawcy przyszłego kleru. Rektorzy, ojciec duchowny i spowiednicy – każdy w granicach swego urzędu i obowiązków swoich”¹².

⁸ Pérez, *Libertà del seminarista nella scelta del „moderatore” della propria vita spirituale*, „Fidelium iura” 1 (1991) nr 1, s. 102.

⁹ Por. F. Coccopalmerio, *La formazione al ministero ordinato*, dz. cyt., s. 12.

⁹ Por. F. Coccopalmerio, *La formazione al ministero ordinato*, dz. cyt., s. 12.

¹⁰ Kan. 1352–1371.

¹¹ Por. F. Coccopalmerio, *La formazione al ministero ordinato*, dz. cyt., s. 6.

¹² Pius PP. XI, *Litterae encyclicae Ad catholici sacerdotii*, 20.12.1935, pars III, AAS 28 (1936), s. 39. „Niech przeto rozważą rektorzy Seminariorów, niech uświadomią sobie ojcowie duchowni i spowiednicy, jak ciężką odpowiedzialność – wobec Boga, wobec Kościoła, wobec młodzieńców samych – biorą na siebie, jeśli nie uczynią wszystkiego, co do nich należy, aby nie zaszła taka pomyłka” (Pius PP. XI, *Litterae encyclicae Ad catholici sacerdotii*, dz. cyt., s. 41).

Na temat potrzeby kierownika duchowego mówi także dekret *Optatam Totus*, gdzie czytamy: „formacja duchowa powinna ściśle wiązać się z kształceniem intelektualnym i duszpasterskim, i przy szczególnej pomocy kierownika duchowego tak być prowadzona, aby alumni uczyli się żyć w synowskiej nieustannej łączności z Ojcem przez Syna Jego Jezusa Chrystusa, w Duchu Świętym”¹³.

O wymogu funkcji ojca duchownego w seminarium traktują również inne dokumenty Kościoła. Autorzy dyrektorium *Ecclesiae imago* przypominają biskupowi o obowiązku wielkiej troski w wyborze i mianowaniu ojca duchownego, wybranego „spośród najlepszych osób swojej diecezji”¹⁴.

Ratio fundamentalis institutionis sacerdotalis z 1970 roku przypomina, że „zgodnie z miejscowym zwyczajem w każdym seminarium winni być ludzie odpowiedzialni za kierowanie nim. Są to: rektor, wicerektor, ojciec lub ojcowie duchowni, prefekt studiów, kierownik praktyk duszpasterskich, prefekt porządku życia wspólnego seminarium, ekonom, bibliotekarz. Jasno powinny być określone – ich funkcje, prawa i obowiązki oraz słuszne wynagrodzenie”¹⁵. Identycznie wypowiada się na ten temat trzecie wydanie *Ratio fundamentalis institutionis sacerdotalis* z 19 marca 1985 roku¹⁶.

List okólny Świętej Kongregacji ds. Edukacji Katolickiej o pewnych pilnych aspektach formacji duchowej w seminariach z 1980 roku potwierdza konieczność i istotną rolę ojca duchownego w seminarium w wychowaniu do wewnętrznego skupienia¹⁷.

13 Concilium Oecumenicum Vaticanum II, Decretum de Institutione sacerdotali *Optatam totius*, nr 8, AAS 58 (1966), s. 713–727, tekst polski: *Sobór Watykański II. Konstytucje, dekryty, deklaracje. Tekst polski. Nowe tłumaczenie*, Poznań 2002, s. 288–301.

14 Sacra Congregatio pro Episcopis, Directorium *Ecclesiae imago* de pastoralis ministerio Episcoporum, 22.02.1973, nr 192, [w:] *Enchiridion Vaticanum*, vol. 4, Bologna 1997, nr 1945–2328, tekst polski: *Posoborowe prawodawstwo kościelne*, zebrał i przetłumaczył ks. E. Szafrowski, t. 6, z. 1, Warszawa 1975, nr 10370–11035 [dalej: EI].

15 Sacra Congregazione per l'Educazione Cattolica, *Ratio fundamentalis institutionis sacerdotalis*, 6.01.1970, nr 27, Typis Polyglottis Vaticanis 1970 [dalej: *Ratio fundamentalis* 1970]; AAS 62 (1970), s. 321–384; por. *Ratio fundamentalis* 1970, nr 45.

16 Por. Sacra Congregazione per l'Educazione Cattolica, *Ratio fundamentalis institutionis sacerdotalis*, 6.01.1970, AAS 62 (1970), s. 321–384, editio apparata post Codicem iuris canonici promulgatum, 19.03.1985, nr 27, Typis Polyglottis Vaticanis 1985 [dalej: *Ratio fundamentalis institutionis sacerdotalis* 1985].

17 Por. Sacra Congregazione per l'Educazione Cattolica, *Lettera circolare su alcuni aspetti più urgenti della formazione spirituale nei seminari*, 6.01.1980, nr 1, Roma 1980 [dalej: *Lettera circolare su alcuni aspetti*].

Na temat omawianego urzędu seminaryjnego wypowiada się także Jan Paweł II w adhortacji *Pastores dabo vobis*, gdzie czytamy: „Wspólnota wychowawcza seminarium jest skupiona wokół osób odpowiedzialnych za formację: rektora, kierownika lub ojca duchownego, przełożonych i wykładowców. Wszyscy oni powinni czuć się ściśle złączeni z biskupem, którego reprezentują z różnych tytułów i w różny sposób, winni też szczerze i z przekonaniem współpracować z sobą w duchu wzajemnej komunii”¹⁸.

Wyraźnie na wymóg istnienia urzędu kierownika duchowego wskazuje ważny w omawianej kwestii dokument Kongregacji ds. Edukacji Katolickiej *Tra i vari mezzi*, gdzie zawarty jest następujący tekst: „Bardzo wymagająca jest także rola dyrektora czy ojca duchownego, na którym ciąży odpowiedzialność za drogę duchową alumnów na forum wewnętrznym oraz za koordynowanie różnych ćwiczeń pobożności i życia liturgicznego seminarium i przewodzenie im”¹⁹.

Redaktorzy dyktorium *Tota Ecclesia* z 1994 roku mówią o kierownictwie duchowym praktykowanym w seminarium, przez co pośrednio wskazują na kierownika duchowego²⁰.

O funkcji kierownika duchowego w seminarium mówią autorzy *Direttorio per il ministero pastorale dei vescovi*, gdzie zobowiązują biskupa diecezjalnego, aby ze szczególną troską dobierał kierownika duchowego, który winien mieć stosowne przymioty²¹.

Wreszcie na temat doniosłej roli urzędu ojca duchownego traktuje dokument Kongregacji ds. Edukacji Katolickiej dotyczący się okresu propedeutycznego w wyższym seminarium duchownym. Redaktorzy przypominają, że *director spiritus* jest odpowiedzialny m.in. za troskę o dojrzałość ludzką i uczuciową aspirantów²², a częste kontakty z wymienionym prezbiterem sprzyjają rozwojowi życia duchowego²³.

18 Ioannes Paulus PP. II, Adhortatio apostolica postsynodalis *Pastores dabo vobis*, 25.03.1992, nr 66, dz. cyt., s. 657–804.

19 Congregazione per l'Educazione Cattolica, Direttive *Tra i vari mezzi* sulla preparazione degli educatori nei seminari 4.11.1993, nr 44, [w:] *Enchiridion Vaticanum*, vol. 13, Bologna 1995, nr 1734–1775; por. nr 30, 49, 51, 60, 61 [dalej: *Tra i vari mezzi*].

20 Por. Congregatio pro Clericis, Direttorio per il ministero e la vita dei presbiteri *Tota Ecclesia*, 31.01.1994, nr 39, Città del Vaticano 1994, tekst polski: Kongregacja ds. Duchowieństwa, *Dyrektorium o posłudze i życiu kapłanów*, Città del Vaticano 1994.

21 Por. Congregatio pro Episcopis, Direttorio per il ministero pastorale dei vescovi *Apostolorum Successores*, 22.02.2004, nr 89, Città del Vaticano 2004, tekst polski: Kongregacja do spraw Biskupów, *Dyrektorium o pasterskiej posłudze biskupów Apostolorum Successores*, Kielce 2005 [dalej: AS].

22 Por. Congregazione per l'Educazione Cattolica, *Il periodo propedeutico*, 10.05.1998, cz. I, Città del Vaticano 1998.

23 Por. Congregazione per l'Educazione Cattolica, *Il periodo propedeutico*, 10.05.1998, dz. cyt., cz. II, nr 1.

Obowiązkowość istnienia funkcji dyrektora duchowego podkreślają wskazania na temat formacji kapłańskiej Konferencji Episkopatu Włoch. Podkreśla się tam, że stały zespół wychowawczy seminarium tworzą: rektor, kierownik duchowy oraz inni animatorzy, zależnie od wielkości wspólnoty kleryckiej²⁴. *Director spiritus* wprowadza młodzieńców do życia duchowego i do modlitwy²⁵.

2. Kwalifikacje i formacja ojca duchownego

Według kan. 149 § 1 urząd kościelny można powierzyć komuś, kto pozostaje we wspólnocie Kościoła i jest zdatny, czyli posiada przymioty wymagane do tego urzędu prawem powszechnym, partykularnym lub fundacyjnym. Jest zrozumiałe, że przytoczona norma odnosi się także do urzędu kierownika duchowego w seminarium.

Urząd kościelny można powierzyć jedynie osobie zdatnej, czyli spełniającej wymogi zarówno ogólne, tj. bezwzględne (stawiane kandydatom do jakiegokolwiek urzędu kościelnego), jak też szczegółowe, tj. względne (wynikające z natury urzędu, który ma być nadany). Przymioty wymagane do konkretnego urzędu określa prawo powszechne, partykularne lub fundacyjne – czy to wprost²⁶, czy to pośrednio²⁷. Sąd o zdatności należy do władzy nadającej urząd, a jeśli jakiś podmiot ma prawo przedstawiania kandydata, winien przedtem upewnić się o jego zdatności. Wymagane przymioty są określane w prawie w sposób albo wiążący²⁸, albo też dyrektywny²⁹. Ujmuje się je od strony negatywnej³⁰ lub pozytywnej³¹.

Tak więc *director spiritus* winien być zdatny, czyli posiadać przymioty wymagane do tego urzędu prawem powszechnym, partykularnym lub fundacyjnym. Kodeks

²⁴ Por. Conferenza Episcopale Italiana, *La formazione dei presbiteri nella Chiesa italiana. Orientamenti e norme per i seminari (terza edizione)*, 4.11.2006, nr 37, „Notiziario della Conferenza Episcopale Italiana” 40 (2006) nr 10, s. 289–435 [dalej: *La formazione dei presbiteri nella Chiesa italiana*].

²⁵ Por. *La formazione dei presbiteri nella Chiesa italiana*, nr 49.

²⁶ Np. kan. 478; 494 § 1.

²⁷ Np. jako zdatność do biskupstwa – kan. 378 § 1, czy do kapłaństwa – kan. 1026.

²⁸ Por. np. kan. 378 § 1 nr 3 i 4.

²⁹ Por. np. kan. 378 § 1 nr 5: „[...] lub prawdziwej biegłości”.

³⁰ Np. kan. 317 §4; 483 § 2 – „ponad wszelkim podejrzeniem”.

³¹ Por. R. Sobański, *Komentarz do kan. 149*, [w:] *Komentarz do Kodeksu Prawa Kanonicznego*, t. 1, ks. 1: *Normy ogólne*, red. J. Krukowski, Poznań 2003, s. 239.

prawa kanonicznego z 1983 roku milczy na temat zdatości kandydata na ojca duchownego.

Odnosnie do kwalifikacji omawianego prezbitera wypowiadają się jednak inne dokumenty kościelne. Według *Ratio fundamentalis institutionis sacerdotalis* z 1970 roku „[...] przełożeni (a więc i ojciec duchowny) dobierani z największą starannością, winni być mężami przenikniętymi duchem kapłańskim i apostołskim, zdolnymi do wzajemnej braterskiej współpracy we wspólnym trudzie wychowania, otwartymi na potrzeby społeczności kościelnej i cywilnej, duszpastersko doświadczonymi w posłudze parafialnej lub w innych dziedzinach, zdolnymi do wnikania w umysły młodych”³², „powinni oni koniecznie posiadać [...] pewne naturalne i nadprzyrodzone przymioty”³³. Identycznie kwalifikacje ojca duchownego wymienia III edycja przywołanego *Ratio fundamentalis institutionis sacerdotalis* z 1985 roku³⁴.

Redaktorzy dyktorium *Ecclesiae imago* piszą, że „z niezwykłą troskliwością dobiera Biskup wychowawców, ojca duchownego, spowiedników i wykładowców Seminarium spośród najlepszych osób swojej diecezji. Mają się odznaczać pobożnością, solidną i doświadczoną wiedzą, odpowiednim doświadczeniem w zakresie pasterzowania i gorliwością o dusze”³⁵.

Adhortacja *Pastores dabo vobis* stwierdza, że ojciec duchowny winien odznaczać się silną i dojrzałą osobowością, ocenianą z punktu widzenia ludzkiego i ewangelicznego, winien dawać świadectwo prawdziwie ewangelicznego życia i całkowitego oddania się Panu, odznaczać się wzorowym życiem oraz posiadać takie przymioty, jak dojrzałość ludzka i duchowa, doświadczenie duszpasterskie, kompetencja, pewność własnego powołania, umiejętność współpracy, dobre i odpowiadające sprawowanej funkcji przygotowanie w dziedzinie nauk o człowieku (szczególnie psychologii), znajomość metod pracy w grupie³⁶.

Według dokumentu *Tra i vari mezzi* kierownik duchowy „oprócz daru mądrości (roztropności), dojrzałości emocjonalnej i zmysłu pedagogicznego, winien posiadać solidną formację i kulturę teologiczną, duchową i pedagogiczną, łącznie ze szczególną wrażliwością na procesy dotyczące życia wewnętrznego alumnów”³⁷. Ma odznaczać się zdolnościami do odpowiedniego przyjmowania alumnów,

32 *Ratio fundamentalis* 1970, nr 30.

33 *Ratio fundamentalis* 1970, nr 30.

34 Por. *Ratio fundamentalis institutionis sacerdotalis* 1985, nr 30.

35 EI, nr 192.

36 Por. PDV, nr 66.

37 *Tra i vari mezzi*, nr 44; por. *La formazione dei presbiteri nella Chiesa italiana*, nr 70.

słuchania, dialogu i rozumienia, razem z dobrą znajomością teologii duchowości i innych dyscyplin teologicznych i nauk pedagogicznych oraz humanistycznych³⁸, powinien być uległy magisterium kościelnemu³⁹.

Kierownik duchowy ma być wybrany „spośród najlepszych kapłanów diecezji wyróżniających się pobożnością i wiernością doktrynie, odpowiednim doświadczeniem i dużą gorliwością w duszpasterstwie oraz specjalnymi zdolnościami formacyjnymi i pedagogicznymi”⁴⁰, powinien posiadać umiejętność słuchania i towarzyszenia poszczególnym alumnom⁴¹, jak i zdolność do współpracy z innymi wychowawcami kleryków⁴². Winien odznaczać się także dyskrecją⁴³.

Gdy chodzi o kwalifikacje kandydata na ojca duchowego, to powinny być one wyższe od przymiotów kandydata na proboszcza parafii⁴⁴, gdyż ma być on wybierany „spośród najlepszych osób swojej diecezji”⁴⁵, bowiem zadanie ojca duchowego jest odpowiedzialne i trudne, gdyż dotyczy rozeznania powołania, również w wymiarze sumienia⁴⁶.

Odnosnie do mianowania kierownika duchowego, to KPK nie podejmuje tej kwestii. Jednak przez analogię z kan. 253 § 1, gdzie prawodawca stanowi, iż na stanowisko wykładowców przedmiotów filozoficznych, teologicznych i prawnych, biskup lub zainteresowani biskupi, powinni mianować tylko tych, którzy odznaczając się cnotą, uzyskali doktorat lub licencjat na uniwersytecie albo wydziale uznanym przez Stolicę Apostolską, trzeba stwierdzić, że wspomnianego kierownika mianuje

38 Por. *Tra i vari mezzi*, nr 61.

39 Por. *Tra i vari mezzi*, nr 69.

40 AS, nr 89.

41 Por. *La formazione dei presbiteri nella Chiesa italiana*, nr 49, por. nr 120.

42 Por. *La formazione dei presbiteri nella Chiesa italiana*, nr 70.

43 Por. *La formazione dei presbiteri nella Chiesa italiana*, nr 93; zob. Konferencja Episkopatu Polski, *Ratio institutionis sacerdotalis pro Polonia*, 26.08.1999, nr 108, Częstochowa 1999 [dalej: *Ratio institutionis sacerdotalis pro Polonia*].

44 Proboszcz winien nie tylko „wyróżniać się zdrową nauką i dobrymi obyczajami, lecz również gorliwością apostolską oraz innymi cnotami wymaganymi do należytego wykonywania tej posługi w parafii – komunikatywnością oraz uzdolnieniami organizacyjnymi i w dziedzinie zarządzania” (AS, nr 213). „Aby ktoś mógł ważne zostać proboszczem [...] winien [...] odznaczać się zdrową nauką i dobrymi obyczajami, gorliwością pasterską oraz innymi cnotami, jak również przymiotami, wymaganymi, czy to prawem powszechnym czy partykularnym, do kierowania parafią, o którą chodzi” (kan. 521 § 2).

45 EI, nr 192.

46 Por. *Congregazione per l'Educazione Cattolica (dei Seminari e degli Istituti di Studi), Orientamenti per l'utilizzo delle competenze psicologiche nell'ammissione e nella formazione dei candidati al sacerdozio*, 29.06.2008, nr 14, Libreria Editrice Vaticana 2008.

biskup lub zainteresowani biskupi, jeśli chodzi o seminarium międzydiecezjalne⁴⁷, chyba, że statuty seminarium postanawiają inaczej⁴⁸.

W poprzednim kodeksie przed nominacją m.in. ojca duchownego biskup był zobowiązany zasięgnąć rady komisji ds. seminarium diecezjalnego (*coetus deputatorum*)⁴⁹.

Ratio fundamentalis institutionis sacerdotalis z 1985 roku zawiera normę, według której „profesorów mianuje biskup, jeśli coś innego nie zostało postanowione, albo – gdy chodzi o seminaria regionalne – biskupi, sprawujący nad nimi pieczę”, stąd konsekwentnie dzieje się tak również w przypadku ojca duchownego.

Direttorio per il ministero pastorale dei vescovi przypomina, że „biskup ze szczególną troską winien dobierać rektora, kierownika duchowego, przełożonych i spowiedników seminarium spośród najlepszych kapłanów diecezji”, co wskazuje, że nominacja *direktor spiritus* należy do biskupa diecezjalnego lub zainteresowanych biskupów, jeśli chodzi o seminarium międzydiecezjalne⁵⁰.

Gdy chodzi o usunięcie ojca duchownego, to analogicznie do kan. 253 § 3, gdzie zarządza się, że wykładowca, który poważnie sprzeniewierzył się swojemu zadaniu, powinien być usunięty przez biskupa diecezjalnego lub zainteresowanych biskupów, jeśli chodzi o seminarium międzydiecezjalne, tak samo będzie w przypadku ojca duchownego. Będzie to miało miejsce w wypadku ewentualnej niedyspozycji, nieporadności lub z ważnych powodów moralnych czy doktrynalnych⁵¹.

Co do możliwości rekursu usuniętego ojca duchownego kodeks nie wypowiada się, ale jest zrozumiałe, że w takim wypadku *director spiritus* ma możliwość rekursu administracyjnego do Kongregacji ds. Duchowieństwa⁵². Od decyzji wspomnianej

⁴⁷ Por. F. Coccopalmerio, *La formazione al ministero ordinato*, dz. cyt., s. 10.

⁴⁸ „Przełożonych mianuje biskup – jeżeli statuty seminarium nie postanawiają inaczej – po starannej konsultacji” (*Ratio fundamentalis institutionis sacerdotalis* 1985, nr 28).

⁴⁹ Por. kan. 1359; zob. D. Cito, *Comentario al can. 239*, dz. cyt., s. 235; G. Brugnotto, *Il seminario maggiore...*, dz. cyt., s. 239.

⁵⁰ Por. AS, nr 89; EI, nr 192. Według planu formacji prezbiterów w seminariach duchownych w Hiszpanii, ojca duchownego mianuje biskup diecezjalny. Conferencia Episcopal Española, *Plan de Formación Sacerdotal para los Seminarios Mayores*, nr 238, „Boletín de la Conferencia Episcopal Española” 11-12 (1986), s. 118-168; por. T. Rincón-Pérez, *Libertà del seminarista nella scelta del „moderatore”...*, dz. cyt., s. 97.

⁵¹ Por. F. Coccopalmerio, *La formazione al ministero ordinato*, dz. cyt., s. 10-11. Biskup „pozbawia [urzędu seminaryjnego, także ojca duchownego] tych, którzy są w niezgodzie z nauką i dyscypliną Kościoła” (EI, nr 192).

⁵² Por. kan. 1747 § 3; Joannes Paulus P.P. II, *Constitutio apostolica Pastor bonus*, 28.07.1988, art. 93, AAS 80 (1988), s. 841-912; J. Krukowski, *Komentarz do kan. 1747*, [w:] *Komentarz do Kodeksu Prawa Kanonicznego*, t. 5, ks. 7: *Procesy*, red. J. Krukowski, Poznań 2007, s. 445.

Kongregacji usunięty ojciec duchowny może odwołać się do Sygnatury Apostolskiej z tytułu nielegalności aktu⁵³.

Urząd kierownika duchowego wymaga nie tylko posiadania przez jego tytulariusza odpowiednich kwalifikacji, ale domaga się formacji, zarówno przygotowującej do tej funkcji, jak i kształcenia ustawicznego.

Prawo kościelne wymaga wyraźnie formacji ojca duchownego. Na konieczność przygotowania do tej funkcji wskazuje następujący *passus* z *Ecclesiae imago*: „z niezwykłą troskliwością dobiera Biskup wychowawców, ojca duchownego, spowiedników i wykładowców Seminarium spośród najlepszych osób swojej diecezji. Mają [...] oni posiadać szczególne przygotowanie duchowe i pedagogiczne”⁵⁴, jak również *Direttorio per il ministero pastorale dei vescovi*: „biskup ze szczególną troską winien dobierać rektora, kierownika duchowego, przełożonych i spowiedników seminarium spośród najlepszych kapłanów diecezji. [...] Do biskupa należy także zwrócenie szczególnej uwagi i troska o ich przygotowanie specjalistyczne, aby było rzeczywiście fachowe, pedagogiczne, duchowe, ludzkie i teologiczne”⁵⁵.

O konieczności formacji kierownika duchowego wypowiada się wyraźnie *Ratio fundamentalis institutionis sacerdotalis* z 1985 roku: „ponieważ funkcja przełożonych w seminarium [również ojca duchownego] jest jedną z najbardziej wzniosłych umiejętności i nie pozwala na stosowanie oderwanej od czasu i przypadkowej metody działania, powinni oni koniecznie posiadać [...] każdy – stosownie do charakteru swojej funkcji – należne przygotowanie duchowe, pedagogiczne lub techniczne, zdobyte we własnym regionie lub w innych regionach, w służących temu celowi specjalnych instytucjach, które tam założono lub trzeba założyć”⁵⁶.

Skoro według dyrektyw *Tra i vari mezzi* – jak już wspominaliśmy – kierownik duchowy winien „oprócz daru mądrości (roztropności), dojrzałości emocjonalnej i zmysłu pedagogicznego, [...] posiadać solidną formację i kulturę teologiczną, duchową i pedagogiczną, łącznie ze szczególną wrażliwością na procesy dotyczące życia wewnętrznego alumnów”⁵⁷, to wskazuje to na konieczność stosownego przygotowania.

53 Por. Benedictus PP. XVI, Litterae apostolicae motu proprio datae *Antiqua ordinatione*, „Quibus Supremi Tribunalis Signaturae Apostolicae *lex propria* promulgatur”, 21.06.2008, art. 34 § 1–2, AAS 100 (2008), s. 513–538; B. Nowakowski, *Kompetentne i sprawnie działające trybunały kościelne. Rzeczywistość czy pobożne życzenie? Możliwości, perspektywy oraz konieczność zmian po słowach Benedykta XVI do Sygnatury Apostolskiej w 2011 r.*, „Prawo Kanoniczne” 54 (2011) nr 3–4, s. 330.

54 EI, nr 192.

55 AS, nr 89.

56 *Ratio fundamentalis institutionis sacerdotalis* 1985, nr 30.

57 *Tra i vari mezzi*, nr 44, por. nr 49.

Wyraźnie o konieczności kształcenia kierownika duchowego traktują wskazania *La formazione dei presbiteri nella Chiesa italiana*, gdzie czytamy: „Wraz z wielką dbałością o wybór wychowawców, trzeba troszczyć się odpowiednio o ich formację początkową i stałą”⁵⁸.

Prawodawcy wskazują też pewne korzystne sposoby przygotowania kierownika duchowego. Można przygotowanie ojca duchownego rozpocząć już dużo wcześniej i prowadzić je stopniowo, przed nadaniem określonym kapłanom tego urzędu. Zachowując ostrożność i roztropność, już podczas studiów w seminarium można u niektórych alumnów zidentyfikować umiejętności wychowawcze, powierzając im pewne pierwsze zadania animacji i służby we wspólnocie. Po święceniach kapłańskich mogą oni otrzymać takie posługi, które z natury pobudzają wzrost i weryfikują uzdolnienia pedagogiczne. Można włączyć tych prezbiterów bezpośrednio we wspólnotę edukacyjną seminarium, powierzając im współpracę, jako asystentów albo wicerektorów, jednocześnie wspierając ich przez starszych kapłanów i ekspertów. Podobne działania, w połączeniu z częstym udziałem w konferencjach i kursach duchowości, pedagogiki i psychologii, które oferują obficie różne ośrodki akademickie, mogą przygotować kapłana do podjęcia urzędu rektora lub ojca duchownego, umożliwiając jednocześnie biskupowi ocenę jego zdadności i dojrzałości⁵⁹.

Ojcowie duchowni powinni posiadać „szczególne przygotowanie duchowe i pedagogiczne”⁶⁰, „należne przygotowanie duchowe, pedagogiczne lub techniczne, zdobyte we własnym regionie lub w innych regionach, w służących temu celowi specjalnych instytucjach, które tam założono lub trzeba założyć”⁶¹, przygotowanie „o charakterze fachowym, pedagogicznym, duchowym, ludzkim i teologicznym”⁶², solidną formację i kulturę teologiczną, duchową i pedagogiczną⁶³, powinni mieć wykształcenie w duchowości, pedagogice i psychologii⁶⁴.

Kierownicy duchowni zobowiązani są także do podejmowania formacji permanentnej, doskonalenia swego przygotowania „przez udział w zebraniach lub kursach, organizowanych w celu zapoznania ich z postępem nauk z dziedziny duchowości i wychowania, a także udostępnienia im nowych metod i doświadczeń. Nie należy

58 *La formazione dei presbiteri nella Chiesa italiana*, nr 67.

59 Por. *Tra i vari mezzi*, nr 51.

60 EI, nr 192.

61 *Ratio fundamentalis institutionis sacerdotalis* 1985, nr 30.

62 PDV, nr 66.

63 Por. *Tra i vari mezzi*, nr 44; *La formazione dei presbiteri nella Chiesa italiana*, nr 70.

64 Por. *La formazione dei presbiteri nella Chiesa italiana*, nr 51; por. nr 61, 75.

też zaniedbywać prób i przedsięwzięć, dzięki którym przełożeni będą mogli lepiej poznać i w świetle wiary rozwiązywać współczesne problemy, zwłaszcza dotyczące młodzieży⁶⁵.

3. Zadania kierownika duchowego alumnów

Każdy urząd kościelny jest jakimś zadaniem ustanowionym na stałe dla realizacji celu duchowego, stąd z urzędu wynikają określone obowiązki i prawa⁶⁶. Stąd także funkcja kierownika duchowego w seminarium niesie za sobą konkretne zadania. Jasno powinny być określone jego funkcje, prawa i obowiązki⁶⁷, które winny być sformalizowane w statutach seminarium⁶⁸.

Przede wszystkim ojciec duchowny ma właściwie i wiernie wypełniać swoją funkcję⁶⁹, we współpracy – w określonych granicach – z rektorem i innymi odpowiedzialnymi za formację przyszłych kapłanów⁷⁰, gdyż „jedność wychowawców nie tylko umożliwia odpowiednią realizację programu, ale przede wszystkim jest dla przyszłych kapłanów budującym przykładem i konkretnym wprowadzeniem we wspólnotę kościelną, stanowiącą fundamentalną wartość życia chrześcijańskiego i posługi duszpasterskiej”⁷¹.

To ojciec duchowny jest w pierwszym rzędzie odpowiedzialny za rozwój życia wewnętrznego alumnów oraz za organizowanie różnych ćwiczeń pobożności i życia liturgicznego seminarium.

On jest także zwierzchnikiem kapłanów upoważnionych przez biskupa do udzielania kierownictwa duchowego alumnom i spowiedników, w celu zapewnienia jednolitości kryteriów rozeznania powołania⁷².

65 *Ratio fundamentalis institutionis sacerdotalis* 1985, nr 31; por. *Tra i vari mezzi*, nr 69.

66 Por. kan. 145.

67 Por. *Ratio fundamentalis institutionis sacerdotalis* 1985, nr 27.

68 Por. *Ratio fundamentalis institutionis sacerdotalis* 1985, nr 28; por. kan. 239 § 3.

69 Por. EI, nr 192; *Lettera circolare su alcuni aspetti*, nr 1.

70 Por. *Ratio fundamentalis institutionis sacerdotalis* 1985, nr 29. Postawa ojca duchownego winna się odznaczać duchem współpracy i porozumienia. Zob. *Tra i vari mezzi*, nr 30.

71 PDV, nr 66; por. kan. 244; zob. G. Brugnotto, *Il seminario maggiore...*, dz. cyt., s. 241.

72 Por. *Tra i vari mezzi*, nr 44; kan. 240 § 1; kan. 246 § 4; kan. 1388 § 1; por. D. Cito, *Comentario al can. 239*, dz. cyt., s. 234; D. Cito, *Annotazioni canonistiche...*, dz. cyt., s. 271–272; T. Rincón-Pérez, *Libertà del seminarista nella scelta del „moderatore”...*, dz. cyt., s. 80.

Podstawowym zadaniem kierownika duchowego jest wprowadzenie kleryków do życia duchowego i umiejętności modlitwy oraz służenie im posługą kierownictwa duchowego w celu właściwego rozeznania powołania i jego motywacji⁷³. *Director spiritus* winien być świadkiem wiary, ekspertem w stopniowym i pokornym rozpoznaniu planu Bożego w życiu jego podopiecznych⁷⁴.

Zasadniczo ojciec duchowny winien cieszyć się pewną stabilnością i na stałe zamieszkiwać we wspólnocie seminaryjnej⁷⁵.

Kierownik duchowy ma obowiązek i prawo odmówić wszelkich informacji w kwestii decyzji o dopuszczaniu alumnów do święceń lub wydaleniu z seminarium⁷⁶. Jednakże winien dać poszczególnym alumnom własną ocenę ich zdatości do prezbiteratu. Trzeba zauważyć, że zakaz pytania ze strony przełożonych forum zewnętrznego, ojca duchownego albo spowiedników o ich opinię (*votum*) w sprawie dopuszczenia do święceń albo dymisji z seminarium nie może być mylony z zadaniem ojca duchownego, jakim jest oznajmienie alumnowi własnego autorytatywnego sądu o jego zdolności do święceń⁷⁷.

Ojciec duchowny winien przykładać wagę do przestrzegania nakazu tajemnicy (także pozasakramentalnej), do czego zobowiązuje go kodeks prawa kościelnego⁷⁸; z drugiej strony ma obowiązek uświadomić alumnowi obowiązek przekazania rektorowi seminarium rezultat wspólnego (alumna wraz z ojcem duchownym) rozeznania jego powołania. Ponadto będzie go zachęcał do otwarcia duszy wobec rektora, aby zaznajomić go z wydarzeniami lub elementami osobowości istotnymi dla procesu edukacyjnego i rozpoznania powołania⁷⁹. Jednak gdyby ojciec duchowny przeczuwał, że aspirant do prezbiteratu nie ma powołania kapłańskiego, to winien mu to otwarcie oznajmić⁸⁰.

73 Por. *La formazione dei presbiteri nella Chiesa italiana*, nr 49; zob. nr 64. Jednym z zasadniczych obowiązków kierownika duchownego jest uwrażliwianie alumnów na rzeczywistości nadprzyrodzone, jakby „wchodzenie” z nimi w świat nadprzyrodzony. Zob. *Ratio institutionis sacerdotalis pro Polonia*, nr 107.

74 *La formazione dei presbiteri nella Chiesa italiana*, nr 61; zob. F. Coccopalmerio, *La formazione al ministero ordinato*, dz. cyt., s. 12.

75 Por. AS, nr 89.

76 Por. kan. 240 § 2; zob. D. Cito, *Annotazioni canonistiche...*, dz. cyt., s. 271.

77 Por. F. Coccopalmerio, *La formazione al ministero ordinato*, dz. cyt., s. 12.

78 Por. kan. 240, § 2; *Ratio institutionis sacerdotalis pro Polonia*, nr 108.

79 Por. *La formazione dei presbiteri nella Chiesa italiana*, nr 70; F. Coccopalmerio, *La formazione al ministero ordinato*, dz. cyt., s. 11; D. Cito, *Annotazioni canonistiche...*, dz. cyt., s. 270.

80 Por. *La formazione dei presbiteri nella Chiesa italiana*, nr 120. Jest znamienne, że Konferencja Episkopatu Włoch zobowiązuje alumna, który dobrowolnie wystąpił albo został wydalony z semina-

Jest jednak jasne, że w przypadku, gdy alumn wybrał sobie kierownika duchowego wyznaczonego przez biskupa do tego zadania, innego niż ojciec duchowny, to ten pierwszy ma obowiązek wypowiedzieć swoją ocenę o zdatności alumna do kapłaństwa, natomiast nie kierownik duchowy przeznaczony dla wspólnoty seminaryjnej, bo ten nie mógłby tego uczynić, gdyż nie zna sumienia zainteresowanego⁸¹.

Director spiritus ma także obowiązek pomóc alumnom rozpoznać znaki powołania do prezbiteratu przeżywanego w celibacie. Ma on także wspomagać ich w osiągnięciu pełni dojrzałości⁸².

Udzielając kierownictwa duchowego alumnom, kierownik duchowy (ale i inni kompetentni prezbiterzy) winni pamiętać, że: kierownictwo duchowe jest przede wszystkim faktem teologicznym i kościelnym, różnym od terapii albo opieki psychologicznej; winno być narzędziem i bodźcem dla własnej drogi wiary i posłuszeństwa woli Bożej; kierownik duchowy jest konsekwentnie świadkiem wiary, znawcą w stopniowym i pokornym rozpoznaniu planu Bożego w życiu alumnow; różne formy wspólnotowego ukierunkowania duchowego, wymiana doświadczeń i rewizja życia mogą być uzupełniające względem kierownictwa duchowego, ale nigdy nie powinny go zastępować; *director spiritus* jest pierwszym strażnikiem swojej tożsamości i własnych niezastąpionych zadań, których nie może się zrzec, i których nie można mylić z zadaniami innych wychowawców, ani niewłaściwie zastępować innymi rodzajami interwencji edukacyjnej⁸³.

rium lub z domu formacji instytutu życia konsekrowanego lub stowarzyszenia życia apostołskiego, aby złożył własnoręcznie napisane i umotywowane podanie do biskupa diecezjalnego seminarium, do którego chce być przyjęty przez rektora. W podaniu tym winien przedstawić powody, które zdecydowały o opuszczeniu albo rezygnacji z seminarium oraz deklarację, że własny kierownik duchowy, wyraźnie i należycie pytany, nie odradzał mu trwania w postanowieniu przystąpienia do święceń. Conferenza Episcopale Italiana, *Decreto generale circa l'ammissione in seminario di candidati provenienti da altri seminari o famiglie religiose*, 27.02.1999, art. 1, nr 1, „Notiziario della Conferenza Episcopale Italiana” 33 (1999) nr 3, s. 77–83. Normę tę poddaje krytyce P. Montini, *L'ammissione al seminario di candidati usciti o dimessi da seminari o istituti di vita consacrata*, „Quaderni di diritto ecclesiale” 14 (2001) nr 3, s. 300–301.

81 Por. F. Coccopalmerio, *La formazione al ministero ordinato*, dz. cyt., s. 12.

82 Por. *La formazione dei presbiteri nella Chiesa italiana*, nr 111.

83 Por. *Tra i vari mezzi*, nr 61.

Wnioski

1. Według aktualnego prawodawstwa kościelnego urząd kierownika duchownego w wyższym seminarium duchownym jest obowiązkowy.
2. Urząd kierownika duchownego w wyższym seminarium duchownym wymaga od jego tytulariusza zdatności, czyli posiadania przymiotów wymaganych do tego urzędu prawem powszechnym i partykularnym.
3. Kodeks prawa kanonicznego z 1983 roku nie wypowiada się na temat zdatności kandydata na ojca duchownego, natomiast inne dokumenty normatywne traktują o jego kwalifikacjach.
4. Urząd kierownika duchownego wymaga nie tylko posiadania przez jego tytulariusza odpowiednich kwalifikacji, ale domaga się formacji, zarówno przygotowującej do tej funkcji, jak i kształcenia ustawicznego.
5. Podstawowym zadaniem kierownika duchownego jest odpowiedzialność za duchową drogę alumnów na forum wewnętrznym oraz za koordynowanie różnych ćwiczeń pobożności i życia liturgicznego seminarium i przewodzenie im.
6. Kierownik duchowy winien dać poszczególnym alumnom własną ocenę odnośnie do ich zdatności do prezbiteratu.

SUMMARY

The post of the spiritual director in major seminary

The article discusses the issue of the post of the spiritual director in major seminary in the canonical context. First it outlines the regulations requiring the post of the spiritual director in major seminary. Then it focuses on the qualifications and the religious formation of the spiritual father. Finally it analyzes the duties of the spiritual director of students.

Keywords: spiritual director, seminary, religious formation, students

Urząd kierownika duchownego w wyższym seminarium duchownym

Niniejszy artykuł podejmuje kwestię urzędu kierownika duchownego w wyższym seminarium duchownym w aspekcie kanonicznym. Najpierw ukazano przepisy mówiące o konieczności urzędu ojca duchownego w wyższym seminarium duchownym. Następnie

skoncentrowano się na problematyce kwalifikacji i formacji ojca duchownego. Wreszcie skupiono się na zadaniach kierownika duchowego alumnów.

Słowa klucze: kierownik duchowy, seminarium, formacja duchowa, alumni

BIBLIOGRAFIA

1. Brugnotto G., *Il seminario maggiore: autentica comunità ecclesiale. Annotazioni teologico-canonistiche*, „Quaderni di diritto ecclesiale” 14 (2001) nr 3, s. 227–249.
2. Cito D., *Annotazioni canonistiche in tema di seminari maggiori*, „Ius Ecclesiae” 7 (1995) nr 1, s. 257–275.
3. Cito D., *Comentario al cán. 239*, [w:] *Comentario exegético al Código de Derecho Canónico*, ed. A. Marzoa, J. Miras, R. Rodríguez-Ocaña, t. 2, cz. 2, Pamplona 1996².
4. Coccopalmerio F., *La formazione al ministero ordinato*, „Quaderni di diritto ecclesiale” 14 (1990) nr 1, s. 6–17.
5. Concilium Oecumenicum Vaticanum II, *Decretum de Institutione sacerdotali Optatam totius*, AAS 58 (1966), s. 713–727, tekst polski: *Sobór Watykański II. Konstytucje, dekryty, deklaracje. Tekst polski. Nowe tłumaczenie*, Poznań 2002, s. 288–301.
6. Conferenza Episcopale Italiana, *La formazione dei presbiteri nella Chiesa italiana. Orientamenti e norme per i seminari (terza edizione)*, 4.11.2006, „Notiziario della Conferenza Episcopale Italiana” 40 (2006) nr 10, s. 289–435.
7. Congregatio pro Episcopis, *Direttorio per il ministero pastorale dei vescovi „Apostolorum Successores”* 22.02.2004, Città del Vaticano 2004, tekst polski: *Kongregacja do spraw Biskupów, Dyrektorium o pasterskiej postudze biskupów „Apostolorum Successores”*, Kielce 2005.
8. Congregatio pro Clericis, *Direttorio per il ministero e la vita dei presbiteri Tota Ecclesia*, 31.01.1994, Città del Vaticano, 1994, tekst polski: *Kongregacja ds. Duchowieństwa, Dyrektorium o postudze i życiu kapłanów*, Città del Vaticano 1994.
9. Congregazione per l’Educazione Cattolica, *Direttive Tra i vari mezzi sulla preparazione degli educatori nei seminari*, 4.11.1993, [w:] *Enchiridion Vaticanum*, vol. 13, Bologna 1995, nr 1734–1775.
10. Congregazione per l’Educazione Cattolica, *Il periodo propedeutico* (10 maggio 1998), Città del Vaticano 1998.
11. Ioannes Paulus PP. II, *Adhortatio apostolica postsynodalis Pastores dabo vobis*, 25.03.1992, AAS 84 (1992), s. 657–804, tekst polski: *Posynodalna*

adhortacja apostolska *Pastores dabo vobis* Ojca Świętego Jana Pawła II do biskupów, do duchowieństwa i wiernych o formacji kapłanów we współczesnym świecie, Wrocław 1995.

12. Konferencja Episkopatu Polski, *Ratio institutionis sacerdotalis pro Polonia*, 26.08.1999, Częstochowa 1999.

13. *Piano di formazione sacerdotale per i seminari maggiori della Conferenza Episcopale Spagnola*, „Boletín de la Conferencia Episcopal española, Boletín de la Conferencia Episcopal española” 11–12 (1986), s. 118–168.

14. Pius PP. XI, *Litterae encyclicae Ad catholici sacerdotii*, 20.12.1935, pars III, AAS 28 (1936), s. 5–53.

15. *Sacra Congregatio pro Episcopis, Directorium Ecclesiae imago de pastoralis ministerio Episcoporum*, 22.02.1973), [w:] *Enchiridion Vaticanum*, vol. 4, Bologna 1997, nr 1945–2328, tekst polski: *Posoborowe prawodawstwo kościelne*, zebrał i przetłumaczył ks. E. Sztáfrowski t. 6, z. 1, Warszawa 1975, nr 10370–11035.

16. *Sacra Congregazione per l'Educazione Cattolica, Lettera circolare su alcuni aspetti più urgenti della formazione spirituale nei seminari*, 6.01.1980, Roma 1980.

17. *Sacra Congregazione per l'Educazione Cattolica, Ratio fundamentalis institutionis sacerdotalis*, 6.01. 1970, AAS 62 (1970), s. 321–384, editio apparatus post Codicem iuris canonici promulgatum, 19.03.1985, Typis Polyglottis Vaticanis 1985.

18. Ziembicki I., *Rola ojca duchowego w seminarium*, „*Studia Sandomierskie*” 1 (1980), s. 235–261.